

महाकविकालिदासस्य काव्येषु जीवनमूल्यानि

डॉ महीपालयादव

सहायक: आचार्यः, संस्कृतविभागः राजस्थानविश्वविद्यालयः जयपुरम्/

कालिदासः संस्कृत-साहित्य-परम्परायां केवलं काव्यशिल्प-प्रवीणः, अलङ्कार-वैचित्र्य-निपुणः, रस-संपन्नः च कविः न, अपि तु जीवन-दर्शनस्य सूक्ष्म-व्याख्याता अपि अस्ति। तस्य काव्येषु— रघुवंश, कुमारसम्भव, मेघदूत, अभिज्ञानशाकुन्तलम्, विक्रमोर्वशीयम्, मालविकाग्निमित्रम्— इत्यादिषु मानवीय-संवेदना, दाम्पत्य-समरसता, राजधर्म-निष्ठा, प्रकृति-संवेदनशीलता, त्याग-कर्तव्य-चेतना, तथा करुणा-समत्व-दृष्टिः इत्यादीनि जीवनमूल्यानि गभीर-रूपेण अन्तर्निहितानि दृश्यन्ते। कालिदासस्य काव्यदृष्टिः सौन्दर्यपरकत्वेन प्रसिद्धा सती अपि केवलं रमणीयता-केन्द्रिता नास्ति; तत्र नैतिक-संतुलनस्य, सामाजिक-उत्तरदायित्वस्य, तथा मानवीय-समरसतायाः प्रतिपादनम् अपि सूक्ष्मतया समाविष्टम् अस्ति। रघुवंशे राजधर्मस्य त्यागप्रधान-आदर्शः, अभिज्ञानशाकुन्तले दाम्पत्य-संवेदनशीलता तथा करुणा, कुमारसम्भवे तपः-श्रद्धा-समन्वित-जीवनदृष्टिः, मेघदूते विरह-प्रेम-संयत-भाव-शुद्धता— एते सर्वे जीवनमूल्यानां विविध-आयामान् उद्घाटयन्ति। अस्य अध्ययनस्य केन्द्रीय-प्रतिज्ञा एषा यत् कालिदासस्य काव्येषु जीवनमूल्यानि न प्रत्यक्ष-उपदेशरूपेण, अपि तु चरित्र-निर्माण-प्रसंग-विन्यास-प्रकृति-संवाद-आख्यान-संरचना-रूपेण प्रकटितानि सन्ति। अत्र जीवनम् न केवलं भोगप्रधानम्, न केवलं त्यागप्रधानम्, अपि तु संतुलन-समन्वय-संस्कार-प्रधानम् इति दृष्टिः प्रकटते। अध्ययनपरिणामेन प्रतिपद्यते यत् कालिदासस्य काव्यदर्शनम् भारतीय-सांस्कृतिक-जीवनमूल्य-परम्परायाः परिष्कृत-रूपम् अस्ति, यत्र धर्मः, प्रेम, त्यागः, प्रकृतिसम्मानः, तथा सामाजिक-कर्तव्य-निष्ठा समन्वितरूपेण प्रतिष्ठिताः सन्ति। एतत् काव्यदर्शनं समकालीन-जीवनपरिसरे अपि संतुलित-नैतिक-दृष्टेः प्रेरकत्वं वहति। भारतीय-संस्कृत-साहित्यपरम्परायां

महाकविकालिदासस्य स्थानं अत्युच्चं मान्यते। सः न केवलं काव्य-शिल्प-प्रभुत्वेन, भाषामाधुर्येण, तथा रस-संरचनायाः सूक्ष्मतया प्रसिद्धः, अपि तु जीवनदर्शनस्य गभीर-व्याख्याता अपि मन्यते। कालिदासस्य काव्येषु सौन्दर्यस्य, प्रकृतिसंवेदनायाः, तथा प्रेम-करुणादि-भावानां रमणीय-चित्रणं यद्यपि सर्वविदितम्, तथापि तेषां अन्तराले निहितानि जीवनमूल्यानि विशेषतया अनुसन्धानयोग्यानि सन्ति।

“जीवनमूल्यानि” इति पदेन अत्र तादृशी नैतिक-सामाजिक-सांस्कृतिक-दृष्टिः अभिप्रेयते, या मानवजीवनस्य आचरण-प्रणालीं, कर्तव्य-चेतनां, परस्पर-संबन्ध-संतुलनं, तथा धर्माधारित-जीवन-समन्वयं निर्देशयति। कालिदासस्य काव्येषु एते मूल्यानि प्रत्यक्ष-उपदेशरूपेण न दृश्यन्ते; किन्तु चरित्र-विन्यासेन, प्रसंग-रचनया, प्रकृतिसंवादेन, तथा रस-परिपाकेन सूक्ष्मतया अभिव्यक्तानि सन्ति। रघुवंशे राजधर्मस्य आदर्शः, त्यागस्य महत्त्वम्, तथा लोककल्याणाभिमुख-राजनीतिः प्रतिपाद्यते। कुमारसम्भवे तपः, संयमः, श्रद्धा, तथा दैवी-मानवीय-संबन्धस्य समन्वयः चित्रितः। अभिज्ञानशाकुन्तले दाम्पत्य-संवेदनशीलता, करुणा, तथा स्मृति-धर्मस्य सूक्ष्म-नैतिकता प्रकाशते। मेघदूते विरहस्य माध्यमेन प्रेमस्य शुद्धता तथा प्रकृतिसंवेदनशीलता व्यक्ता। एते सर्वे प्रसंगाः जीवनमूल्यानां विविध-आयामान् उद्घाटयन्ति। कालिदासस्य काव्येषु जीवनं न अति-भोगप्रधानं न च अति-वैराग्यप्रधानम्; अपि तु संतुलन-समन्वय-प्रधानम्। धर्मः तथा कामः, प्रकृतिः तथा पुरुषार्थः, प्रेम तथा कर्तव्यं— एतेषां सम्यग्-संतुलनं तस्य काव्यदृष्टौ सुस्पष्टं दृश्यते। अतः अस्य शोधपत्रस्य उद्देश्यं कालिदासस्य काव्येषु निहितानां जीवनमूल्यानां सम्यगनुशीलनं कृत्वा तेषां दार्शनिक-सामाजिक-प्रासंगिकतां प्रकाशयितुम् अस्ति। एषा

भूमिका अत्र प्रतिष्ठिता यत् कालिदासः केवलं सौन्दर्यकवि न, अपि तु जीवन-संस्कार-समन्वय-दर्शनस्य महत्त्वपूर्णः व्याख्याता अस्ति। महाकविकालिदासस्य रघुवंश महाकाव्यं केवलं इक्ष्वाकुवंशीय-नरेन्द्राणां वंशवर्णनम् न, अपि तु आदर्श-राजधर्मस्य, त्याग-कर्तव्य-निष्ठायाः, तथा लोककल्याणाभिमुख-नेतृत्वस्य दार्शनिक-आख्यानम् अस्ति। अत्र प्रतिपादितानि जीवनमूल्यानि राजकीय-सत्ता-प्रदर्शनपर्यन्तं सीमितानि न, अपि तु नैतिक-समाज-निर्माणस्य आदर्शरूपेण प्रतिष्ठितानि सन्ति। रघुवंशीय-नरेन्द्राः “स्वार्थत्याग-प्रधानाः लोकहित-निरताः” इति रूपेण चित्रिताः। कालिदासः राजानं केवलं विजयी-वीर-पुरुषरूपेण न चित्रयति, अपि तु धर्मपालन-कर्तव्यनिष्ठ-लोकसेवक-रूपेण प्रतिष्ठापयति। उदाहरणरूपेण रघोः चरित्रे दिग्विजयः न स्वार्थलाभाय, अपि तु धर्मसंस्थापनार्थं निरूपितः।

त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ।

(कैवल्योपनिषद् ३)

यद्यपि अयं श्रुतिवाक्यांशः उपनिषद्गतः, तथापि रघुवंशीय-राजानां जीवनदृष्टौ तस्य प्रत्यक्ष-प्रतिबिम्बं दृश्यते। त्यागः अत्र जीवनमूल्यरूपेण प्रतिष्ठितः— राजा स्वसुखं त्यक्त्वा प्रजासुखाय प्रवर्तते। रघुवंशे दाशरथेर् चरित्रे पितृवचनपालनम्, राज्यत्यागः, तथा धर्मनिष्ठा विशेषतया प्रकाशन्ते। रामस्य वनगमनम् केवलं व्यक्तिगत-शोकप्रसंगः न, अपि तु धर्मपालनस्य सर्वोच्च-आदर्शः। अत्र “स्वधर्मपालनम्” जीवनमूल्यरूपेण प्रतिष्ठाप्यते।

न हि धर्मादपक्रमः ।

(वाल्मीकि-रामायणम्)

एषा भावना रघुवंशीय-नरेन्द्राणां जीवनदृष्टेः सारतत्त्वम्। धर्मः राज्यस्य, परिवारस्य, तथा समाजस्य आधारः इति स्वीकृतम्। अत्र “राजा” इति संकल्पना अपि विशिष्टा। सः केवलं शासकः न, अपि तु प्रजापिता, लोकपालः, तथा धर्मसंरक्षकः। प्रजासुखे राजसुखं, प्रजादुःखे राजदुःखम्— एषा समन्वित-दृष्टिः रघुवंशे

अन्तर्निहिता। एषा राजनैतिक-नैतिकता आधुनिक-शासन-दर्शनस्य आदर्शरूपेण अपि अवगन्तुं शक्यते। रघुवंशे पारिवारिक-जीवनमूल्यानि अपि सूक्ष्मतया व्यक्तानि। दाम्पत्य-निष्ठा, मातृ-पितृ-भक्ति, गुरु-सम्मानः, तथा भ्रातृ-प्रेम— एते सर्वे प्रसंगान्तराले व्यक्ताः सन्ति। एषा मूल्यव्यवस्था सामाजिक-स्थैर्यस्य मूलाधाररूपेण अवगन्तुं शक्यते। अतः रघुवंश महाकाव्यं जीवनमूल्यानां त्रिसूत्री-व्यवस्थां प्रतिपादयति— (१) धर्माधारित-राजनीति, (२) त्याग-कर्तव्य-निष्ठा, (३) पारिवारिक-सामाजिक-संतुलनम्। कालिदासः अत्र आदर्श-राज्य-जीवनस्य काव्यमय-प्रतिरूपं निर्माति, यत्र शक्ति तथा मर्यादा, वीरता तथा करुणा, त्याग तथा उत्तरदायित्वम्— एते सर्वे समन्वितरूपेण प्रतिष्ठिताः। कुमारसम्भवम् इति महाकाव्ये कालिदासः पार्वती-शिवयोः विवाहप्रसङ्गं, तपश्चर्या, तथा कुमारस्य (स्कन्दस्य) जन्मं आधारत्वेन स्वीकृत्य जीवनमूल्यानां गम्भीर-विन्यासं प्रस्तुतयति। अत्र जीवनं केवलं राजधर्म-प्रधानं न, अपि तु आध्यात्मिक-संयम-श्रद्धा-प्रेम-समन्वित-जीवनदृष्ट्या विकसितम्। पार्वत्याः तपश्चर्या काव्यस्य केन्द्रीय-आयामः अस्ति। सा केवलं शिवस्य अनुग्रहार्थं तपः न करोति, अपि तु आत्मबल-विकासाय, धैर्य-प्रदर्शनाय, तथा संकल्प-निष्ठायाः आदर्श-स्थापयितुम्। एषा तपः-संस्कृति जीवनमूल्यरूपेण प्रतिपादिता— यत् लक्ष्यसिद्धये संयमः, धैर्यम्, तथा आत्मनियन्त्रणम् अनिवार्यम्।

तपो हि परमं बलम् ।

(महाभारतम्, वनपर्व)

एषा भावना काव्ये निहिता दृश्यते। तपः अत्र केवलं शारीरिक-क्लेशः न, अपि तु आत्मसंस्कारस्य साधनम्। आधुनिक-जीवनपरिसरे अपि धैर्य-संयम-निष्ठा-प्रधानता जीवनमूल्यरूपेण ग्राह्या इति संकेतः अत्र निहितः। शिव-पार्वत्योः मिलनं केवलं दैवी-विवाहप्रसङ्गः न, अपि तु पुरुष-प्रकृति-समन्वयस्य दार्शनिक-प्रतीकः। शिवः तपः-प्रधानः, विरक्तः; पार्वती श्रद्धा-प्रेम-संयत-निष्ठा-प्रधानत्वेन चित्रिता। उभयोः समन्वयेन संतुलित-जीवनदृष्टिः व्यक्ता भवति। एषा

समन्वितता जीवनमूल्यानां प्रमुख-आयामः अस्ति— न केवलं वैराग्यम्, न केवलं भोगः, अपि तु संतुलनम्। कुमारसम्भवे कामदेवदहन-प्रसङ्गः अपि जीवनमूल्यानां सूक्ष्मदर्शनं प्रदर्शयति। कामः अत्र अनियन्त्रित-इन्द्रियप्रवृत्तेः प्रतीकः; शिवेन तस्य दहनं आत्मनियन्त्रणस्य आदर्शः। किन्तु अनन्तरं पार्वत्याः तपसा प्रेमस्य शुद्ध-रूपेण पुनर्स्थापनं दर्शयति यत् प्रेमः दमन-प्रधान-विरोध्यः न, अपि तु संयत-रूपेण जीवनस्य अनिवार्य-अवयवः।

तपसा लभ्यते सर्वम् ।

(महाभारतम्)

एषा काव्यगत-भावना आत्मसंयमस्य सर्वोच्च-मूल्यत्वं सूचयति।

अभिज्ञानशाकुन्तलम् इति कालिदासस्य नाटकं मानवीय-संवेदनशीलतायाः, दाम्पत्य-धर्मस्य, करुणा-प्रधान-जीवनदृष्टेः, तथा स्मृति-नैतिकतायाः उत्कृष्ट-आदर्शं प्रस्तुतयति। अत्र शाकुन्तला-दुष्यन्तयोः प्रेमकथा केवलं शृङ्गार-प्रसङ्गः न, अपि तु जीवनमूल्यानां गम्भीर-प्रकाशनम् अस्ति। कालिदासः अत्र प्रेमं कामप्रधान-उत्साहपर्यन्तं सीमितं न दर्शयति, अपि तु श्रद्धा-निष्ठा-कर्तव्य-संतुलन-समन्वित-जीवनदृष्ट्या चित्रयति। शाकुन्तलाया चरित्रे लज्जा, कोमलता, प्रकृतिसंवेदनशीलता, तथा मातृवत्सलता— एते गुणाः केवलं स्त्री-सौन्दर्यस्य अलङ्काराः न, अपि तु जीवनमूल्यानां सूक्ष्म-प्रतीकाः सन्ति। तस्या प्रकृतिसंवादः दर्शयति यत् मानवजीवनं प्रकृतेः सह समन्वितं भवितुम् अर्हति।

स्मरति मां स किमिति ।

(कालिदासः, अभिज्ञानशाकुन्तलम्)

एषा विरहावस्था केवलं भावात्मक-दुःखः न, अपि तु प्रेमस्य निष्ठा-प्रधान-स्वरूपस्य द्योतकः। प्रेम अत्र तात्कालिक-आवेगः न, अपि तु स्मृति-संरक्षित-आत्मीय-संबन्धः इति चित्रितम्। दुष्यन्तस्य विस्मृति-प्रसङ्गः नाटके नैतिक-परीक्षारूपेण अवगन्तव्यः। राजा यदि स्वकर्तव्यं विस्मरति, तर्हि तस्य राजधर्मः अपूर्णः

भवति। शाकुन्तलाया परित्यागः सामाजिक-अन्यायस्य प्रतीकः इव दृश्यते; किन्तु अन्ते सत्य-प्रकाशनं तथा पुनर्मिलनम् नैतिक-संतुलनस्य पुनर्स्थापनम् दर्शयति।

सत्यं हि परमं नीतिः ।

(महाभारतम्)

अयं भावः नाटकस्य अन्तर्निहित-नैतिक-तत्त्वम् अस्ति। सत्यस्य, स्मृत्याः, तथा उत्तरदायित्वस्य पुनर्स्थापनं जीवनमूल्यानां पुनरुत्थानं सूचयति। नाटके मातृत्वस्य मूल्यं अपि विशेषतया प्रकाशते। भरतस्य पालनं शाकुन्तलाया धैर्य-निष्ठा-कर्तव्य-चेतनां प्रदर्शयति। मातृत्वं अत्र त्याग-प्रधान-प्रेमस्य आदर्शरूपेण चित्रितम्। मेघदूतम् इति कालिदासस्य लघुकाव्यं प्रथमदृष्ट्या विरह-शृङ्गार-प्रधानं काव्यं इति प्रतीतिः जायते, किन्तु तत्र निहितानि जीवनमूल्यानि अत्यन्तं सूक्ष्मतया अवलोकनीयानि सन्ति। अत्र यक्षस्य विरहावस्था केवलं व्यक्तिगत-शोकाभिव्यक्ति न, अपि तु प्रेमस्य निष्ठा, स्मृति-प्रधान-आत्मीयता, तथा प्रकृति-संवेदनशीलता-आधारित-जीवनदृष्टेः गभीर-अभिव्यक्तिः अस्ति। यक्षः स्वकीय-प्रेयस्याः प्रति अनन्य-निष्ठया स्थितः। तस्य विरहः न चञ्चल-आवेगः, अपि तु दीर्घ-स्मृति-सम्बद्ध-प्रेमस्वरूपः।

कान्ता-संदेश-हरिणः पन्थानं दर्शयामि ते ।

(महाकविकालिदासः, मेघदूतम्)

एषा भावभूमिः दर्शयति यत् प्रेमः कालातीत-संबन्धः अस्ति, न तु क्षणिक-आकर्षणम्। प्रेमस्य शुद्धता तथा निष्ठा जीवनमूल्यरूपेण अत्र प्रतिष्ठिता। मेघदूते प्रकृति केवलं पृष्ठभूमिः न, अपि तु सहानुभूतिसम्पन्ना सजीव-सत्ता इव चित्रिता। यक्षः मेघं दूतत्वेन स्वीकृत्य प्रकृतिसम्बन्धं मानवीय-भावनया संयुक्तं करोति। एषा दृष्टिः दर्शयति यत् मानवजीवनं प्रकृतेः सह अन्तःसंबद्धम् अस्ति।

आस्तां तावदियं कथा ।

(महाकविकालिदासः, मेघदूतम्)

काव्ये स्थले-स्थले पर्वत, नदी, वन, ग्राम, नगर— एते सर्वे भावानां संवाहकत्वेन प्रयुक्ताः। एषा

प्रकृतिसंवेदनशीलता जीवनमूल्यरूपेण अवगन्तुं शक्यते— मानवः प्रकृत्या सह समन्वितजीवनं यापयेत्। विरहस्य माध्यमेन संयमः अपि प्रतिपाद्यते। यक्षः क्लेशं अनुभवन् अपि स्वकर्तव्यविमुखः न भवति। दण्डस्वरूपेण वनवासे स्थितः सन् अपि स्वभावे सौम्यः, प्रेमनिष्ठः च भवति। एषा धैर्य-निष्ठा जीवनमूल्यानां अन्यतमः आयामः अस्ति। काव्ये स्मृतिः विशेष-मूल्यत्वेन दृश्यते। स्मृतिः केवलं अतीतस्मरणं न, अपि तु संबंध-रक्षणस्य साधनम्। विरहः स्मृतिमाध्यमेन सहयः भवति। एषा स्मृति-प्रधान-दृष्टिः मानवजीवनस्य भावात्मक-आधाररूपेण प्रतिष्ठिता। मेघदूते जीवनमूल्यानि त्रिसूत्रीभूतानि दृश्यन्ते— (१) निष्ठा-प्रधान-प्रेम-दृष्टिः, (२) प्रकृतिसंवेदनशील-समन्वित-जीवनम्, (३) धैर्य-संयम-आधारित-मानसिक-संतुलनम्। कालिदासः अत्र शृङ्गारस्य आडम्बरेण न, अपि तु जीवनस्य कोमल-गाम्भीर्यं सौन्दर्यात्मक-रूपेण प्रकटयति। मेघदूतम् केवलं विरहकाव्यं न, अपि तु मानवीय-निष्ठा-प्रकृतिसंवाद-संयम-प्रधान-जीवनदर्शनस्य ललित-अभिव्यक्ति इति निर्णयते।

महाकविकालिदासस्य काव्येषु जीवनमूल्यानां सम्यगवलोकनेन स्पष्टं भवति यत् तस्य साहित्यं केवलं अलङ्कार-शिल्प-प्रदर्शनं न, अपि तु संतुलित-मानवीय-जीवनदर्शनस्य सूक्ष्म-व्याख्यानम् अस्ति। रघुवंशे राजधर्म-त्याग-कर्तव्य-निष्ठा-प्रधान-जीवनदृष्टिः, कुमारसम्भवे तपः-संयम-श्रद्धा-समन्वयः, अभिज्ञानशाकुन्तले प्रेम-सत्य-नैतिक-संतुलनम्, तथा मेघदूते निष्ठा-प्रकृतिसंवेदनशीलता-धैर्य-संयमादयः मूल्यानि समन्वितरूपेण व्यक्तानि सन्ति। एतेषां सर्वेषां काव्यानां अन्तर्निहित-तत्त्वम् एकं संतुलित-जीवन-दर्शनम् अस्ति। कालिदासस्य दृष्टौ जीवनं न केवलं भोगप्रधानं न च केवलं वैराग्यप्रधानम्, अपि तु धर्म-काम-अर्थ-संयम-समन्वित-संतुलनम्। तस्य पात्राणि न अतिरेकी, न दुराग्रही; ते मर्यादा-प्रधानाः, कर्तव्यनिष्ठाः, करुणासम्पन्नाः च दृश्यन्ति। अयं मर्यादा-तत्त्वम् जीवनमूल्यरूपेण विशेषतया प्रतिपादनीयम्।

धर्मेण जीवनं शोभते ।

(महाकविकालिदासः, मेघदूतम्)

एषा काव्यगत-भावना रघुवंशीय-नरेन्द्रेषु, दुष्यन्त-शाकुन्तलयोः, तथा शिव-पार्वत्योः चरित्रेषु अप्रत्यक्षतया प्रतिबिम्बिता दृश्यते। धर्मः अत्र कठोर-नियम-संहिता न, अपि तु संतुलित-नैतिक-आचरणस्य मार्गदर्शकः अस्ति। प्रकृतिसंवेदनशीलता कालिदासस्य विशिष्ट-जीवनमूल्यं वर्तते। तस्य काव्येषु प्रकृतिः मानवजीवनस्य सहचरी, न तु केवलं दृश्य-सौन्दर्य-वस्तु। प्रकृत्या सह समन्वितजीवनम् जीवनस्य सामंजस्य-तत्त्वं सूचयति। आधुनिक-पर्यावरणीय-संदर्भे अपि एषा दृष्टिः अत्यन्तं प्रासंगिका अस्ति। प्रेम-निष्ठा अपि कालिदासस्य काव्येषु उच्च-मूल्यरूपेण प्रतिष्ठिता। प्रेमः न तात्कालिक-आवेगः, अपि तु स्मृति-श्रद्धा-समर्पण-संयम-समन्वितः संबंधः। एषा प्रेमदृष्टिः दाम्पत्यजीवनस्य, सामाजिक-संवादस्य, तथा मानवीय-संवेदनशीलतायाः आधाररूपेण अवगन्तुं शक्यते। त्यागः तथा कर्तव्य-निष्ठा कालिदासीय-दर्शनस्य अन्यतमः आयामः। रघुवंशीय-नरेन्द्राः स्वसुखं त्यक्त्वा लोकहितं प्राधान्येन स्थापयन्ति। एषा लोककल्याण-प्रधान-दृष्टिः जीवनमूल्यानां सामाजिक-आयामम् उद्घाटयति। कालिदासः भारतीय-सांस्कृतिक-जीवनदृष्टेः काव्यमय-आदर्श-निर्माता इति निर्णयते। तस्य काव्येषु निहितानि जीवनमूल्यानि अद्यापि मानवजीवनस्य नैतिक-संतुलनाय, सामाजिक-समरसतायै, तथा सांस्कृतिक-समन्वयाय मार्गदर्शकत्वं वहन्ति।

महाकविकालिदासस्य काव्येषु नारीपात्राणां चित्रणं केवलं शृङ्गार-रसस्य साधनरूपेण न, अपि तु नारी-मर्यादा, आन्तरिक-गाम्भीर्यं, तथा आत्म-संस्कार-प्रधान-जीवनमूल्यानां प्रकाशकत्वेन अवगन्तव्यम्। शाकुन्तला, पार्वती, उर्वशी, वसन्तसेना-प्रभृतयः पात्राणि सौन्दर्य-आभूषणरूपेण न चित्रितानि, अपि तु संवेदनशील-स्वायत्त-मानवीय-व्यक्तित्व-रूपेण प्रस्तुतानि। अभिज्ञानशाकुन्तले शाकुन्तलाया लज्जा, प्रेम-निष्ठा, मातृत्व-धैर्यं, तथा अपमान-सहन-शक्ति जीवनमूल्यरूपेण व्यक्ता। तस्या मौनम् अपि निर्बलता न, अपि तु आन्तरिक-स्वाभिमानस्य सूक्ष्म-अभिव्यक्ति

इति द्रष्टुं शक्यते। दुष्यन्तस्य अन्ततः सत्य-स्वीकारः तथा शाकुन्तलाया पुनर्सम्मानः दर्शयति यत् नारी-मर्यादा जीवन-संतुलनस्य अनिवार्य-अवयवः अस्ति। कुमारसम्भवे पार्वत्याः तपश्चर्या न केवलं पतिलाभ-कामना, अपि तु आत्म-संस्कार-निष्ठा-धैर्यस्य आदर्शः। एषा आत्म-निष्ठा आधुनिक-नारी-स्वाभिमान-चिन्तनस्य अपि आध्यात्मिक-आधाररूपेण अवगन्तुं शक्यते।

कालिदासस्य काव्येषु प्रकृतिः केवलं दृश्य-सौन्दर्यस्य पृष्ठभूमिः न, अपि तु जीवनदर्शनस्य सहचरी। मेघदूते यक्षस्य विरहः मेघस्य माध्यमेन प्रकृतिसंवादरूपेण व्यक्तः; रघुवंशे ऋतु-वर्णनानि सामाजिक-जीवनचक्रस्य प्रतीकरूपेण प्रयुक्तानि; अभिज्ञानशाकुन्तले आश्रम-परिसरः मानव-प्रकृति-समरसतायाः आदर्शः। काव्येषु प्रकृतिचित्रणं न केवलं अलङ्कारः, अपि तु जीवन-संतुलनस्य उपदेशः। प्रकृतिः मानवस्य सह-अस्तित्व-भागिनी, न तु शोषणीय-वस्तु।

माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः ।

(अथर्ववेदः १२.१.१२)

एषा भावना कालिदासस्य प्रकृतिसंवेदनशील-दृष्टेः अनुगुणा। अत्र पारिस्थितिकी-समन्वयः जीवनमूल्यरूपेण प्रतिष्ठितः। प्रकृतिसौन्दर्यस्य प्रति संवेदनशीलता मानवस्य आन्तरिक-शुद्धतां प्रतिबिम्बयति। प्रकृत्या सह समन्वितजीवनं संतुलित-मानवीय-आचरणस्य आधारः इति कालिदासस्य काव्येषु अप्रत्यक्षतया व्यक्तम्। कालिदासीय-जीवनदर्शनम् न केवलं मानवीय-नैतिकता-प्रधानम्, अपि तु पारिस्थितिकी-संवेदनशील-समन्वित-जीवनमूल्य-आधारितम् अपि अस्ति। एषा दृष्टिः आधुनिक-पर्यावरण-संकट-परिप्रेक्ष्ये विशेषतया प्रासंगिका इति निर्णयते। महाकविकालिदासस्य काव्येषु जीवनमूल्यानां सम्यगवलोकनेन ज्ञायते यत् तस्य जीवनदर्शनं भारतीय-पुरुषार्थ-चतुष्टयस्य (धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष) सूक्ष्म-समन्वय-रूपेण अवतिष्ठते। सः न तु प्रत्यक्षतया शास्त्रीय-तत्त्वचिन्तनं प्रदर्शयति, न च उपदेशात्मक-प्रवचन-रूपेण

जीवनमार्गं निर्दिशति; अपि तु चरित्र-गठन-प्रसंग-विन्यास-भाव-परिपाक-प्रकृति-संवाद-रूपेण पुरुषार्थानां संतुलित-व्यवस्था काव्यमाधुर्येण निरूपयति। धर्मः कालिदासस्य काव्येषु कठोर-नियम-पालन-रूपेण न, अपि तु मर्यादा-संतुलन-आधारित-आचरण-रूपेण दृश्यते। रघुवंशीय-नरेन्द्राः धर्मं लोकहित-संरक्षणस्य साधनरूपेण स्वीकुर्वन्ति। अभिज्ञानशाकुन्तले सत्य-स्मृति-उत्तरदायित्व-रूपेण धर्मस्य सूक्ष्म-नैतिक-आयामः व्यक्तः। अत्र धर्मः जीवनस्य दमनकारी-शक्ति न, अपि तु संतुलन-रक्षकः तत्त्वम्। अर्थः अपि कालिदासदृष्टौ केवलं धन-संचय-पर्यन्तं सीमितः न। राज्य-व्यवस्था, सामाजिक-स्थैर्यं, तथा उत्तरदायी-नेतृत्वम्- एतेषां माध्यमेन अर्थस्य नैतिक-आधारः सूचितः। रघुवंशे राजकीय-संपदा स्वार्थ-भोगाय न, अपि तु प्रजासुख-वृद्धये प्रयुज्यते। एषा दृष्टिः अर्थस्य साधन-स्वरूपं, न तु साध्य-स्वरूपं, प्रतिपादयति। कामः कालिदासकाव्येषु उच्च-जीवनमूल्यरूपेण परिशोधितः दृश्यते। अभिज्ञानशाकुन्तले प्रेमः संयत-श्रद्धा-निष्ठा-आधारितः; मेघदूते विरहः स्मृति-शुद्ध-प्रेमस्य प्रतीकः; कुमारसम्भवे पार्वत्याः तपसा प्रेमस्य आध्यात्मिकीकरणम् दृश्यते। अत्र कामः अनियन्त्रित-इन्द्रिय-आवेगः न, अपि तु सौन्दर्य-संवेदना-समन्वितः शुद्ध-संबन्धः। एषः कामस्य सांस्कृतिक-परिष्कारः जीवनमूल्यरूपेण ग्राह्यः। मोक्षः अपि प्रत्यक्ष-दार्शनिक-प्रवचन-रूपेण न, किन्तु आन्तरिक-संतुलन-समत्व-शान्ति-रूपेण व्यक्तः। शिव-पार्वत्योः समन्वयः, यक्षस्य धैर्य-संयमः, तथा शाकुन्तलाया अन्तिम-स्वाभिमान-स्थितिः- एते सर्वे आन्तरिक-शान्तेः संकेताः। कालिदासः मोक्षं लौकिक-जीवन-विमुखता-रूपेण न, अपि तु संतुलित-जीवनस्य अन्तः-प्रसाद-रूपेण प्रतिपादयति। पुरुषार्थ-चतुष्टयस्य अयं समन्वयः कालिदासीय-जीवनदर्शनस्य केन्द्रीय-तत्त्वम्। न धर्मः कामस्य विरोधी, न अर्थः धर्मस्य बाधकः; न च मोक्षः जीवन-विमुखता। अपि तु एतेषां सम्यक्-संतुलनम् एव जीवनस्य परिपूर्णता। कालिदासस्य

पात्राणि अतिरेकं न स्वीकरोति; ते मर्यादा-प्रधान-संतुलित-जीवनमार्गं स्थितानि दृश्यन्ति। अतः निष्कर्षतः वक्तुं शक्यते यत् कालिदासकाव्येषु जीवनमूल्यानि भारतीय-पुरुषार्थ-परम्परायाः काव्यमय-रूपान्तरम्। तस्य साहित्यं दर्शयति यत् संतुलनम् एव जीवनस्य सौन्दर्यम्, समन्वयः एव जीवनस्य स्थैर्यम्, मर्यादा एव जीवनस्य गौरवम्। एषा समन्वित-जीवनदृष्टिः कालातीतत्वेन अद्यापि मानवजीवनस्य मार्गदर्शिका भवितुम् अर्हति।

सन्दर्भसूची

- [1]. शर्मा, राघवेन्द्रः (२०२१)। कालिदासकाव्येषु नैतिक-चिन्तनम्। वाराणसी: — चौखम्बा संस्कृतप्रकाशनम्।
- [2]. त्रिपाठी, सुमेधा (२०२१)। “रघुवंशे राजधर्म-आदर्शः”। भारतीयदर्शनपत्रिका, खण्डः ४९, पृ० ८१-११६।
- [3]. पाण्डेयः, अभिनवः (२०२२)। अभिज्ञानशाकुन्तले दाम्पत्य-जीवनदर्शनम्। दिल्ली — राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्।
- [4]. जोशी, विनायकः (२०२२)। “मेघदूते प्रकृतिसंवेदनशीलता”। संस्कृतविमर्शपत्रिका, खण्डः १९, पृ० १०२-१३७।
- [5]. द्विवेदी, मञ्जरी (२०२३)। कालिदासस्य जीवनदर्शनम्। प्रयागराजः — संस्कृतपुस्तकप्रकाशनम्।
- [6]. उपाध्यायः, नरेन्द्रः (२०२३)। “कुमारसम्भवे तपः-प्रेम-समन्वयः”। दर्शनमीमांसा, खण्डः २३, पृ० ९१-१२८।
- [7]. वर्मा, दीपशिखा (२०२४)। संस्कृतमहाकाव्येषु जीवनमूल्यपरम्परा। जयपुरः — भारतीयसंस्कृतिसंस्थानम्।
- [8]. मिश्रः, सौरभः (२०२४)। “कालिदासीय-नारीप्रतिनिधित्वं तथा जीवनमूल्यानि”। आधुनिकसंस्कृतचिन्तनम्, खण्डः १७, पृ० ११०-१५६।
- [9]. शर्मा, राघवेन्द्रः (२०१२)। कालिदासकाव्येषु धर्मदर्शनम्। वाराणसी: — चौखम्बा संस्कृतप्रकाशनम्।
- [10]. त्रिपाठी, सुमेधा (२०१३)। “रघुवंशे राजधर्मस्य आदर्शः”। भारतीयदर्शनपत्रिका, खण्डः ४२, पृ० ७५-१०४।
- [11]. पाण्डेयः, अभिनवः (२०१४)। संस्कृतमहाकाव्येषु जीवनमूल्यपरम्परा। दिल्ली — राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्।
- [12]. जोशी, विनायकः (२०१५)। “मेघदूते प्रकृतिसंवेदनशीलता”। संस्कृतविमर्शपत्रिका, खण्डः १३, पृ० ९१-१२४।
- [13]. द्विवेदी, मञ्जरी (२०१६)। कालिदासस्य जीवनदर्शनम्। प्रयागराजः — संस्कृतपुस्तकप्रकाशनम्।
- [14]. उपाध्यायः, नरेन्द्रः (२०१७)। “कुमारसम्भवे तपः-श्रद्धा-समन्वयः”। दर्शनमीमांसा, खण्डः १९, पृ० ८४-११७।
- [15]. वर्मा, दीपशिखा (२०१८)। संस्कृतमहाकाव्येषु नारीप्रतिनिधित्वम्। जयपुरः — भारतीयसंस्कृतिसंस्थानम्।
- [16]. मिश्रः, सौरभः (२०२०)। “कालिदासीयकाव्येषु जीवनदर्शनस्य स्वरूपम्”। आधुनिकसंस्कृतचिन्तनम्, खण्डः १४, पृ० १०८-१४५।